

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 947.7 "654"

Болгарова М.Ю.

Рецензія

на монографію Т. Яковлевої "Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни" (К.: Основи, 1998. - 448 с.)

З утворенням незалежної Української держави стало можливим дослідження тих проблем в історії нашої Вітчизни, які раніше розглядались досить тенденційно або просто замовчувались. Однією з них є висвітлення питання про українську державність середини XVII ст. Саме цьому присвячена монографія Тетяни Яковлевої "Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.". Особливо цінним є те, що історія України привернула увагу російського дослідника (Т.Яковлева живе і працює в Санкт-Петербурзі). Хоча книга вийшла друком рік тому (її презентація відбулася у київському Будинку вчених 23 вересня 1998 р.), на жаль, робота не привернула уваги рецензентів, за винятком появи невеликої анотації, опублікованої в газеті "Україна молода" (липень 1999 р.).

Оскільки доба Руїни є малодослідженою, звернення до цього періоду дуже актуальне. Пошук відповідей на складні питання, пов'язані з історією української державності, вкрай необхідний для розуміння процесів державотворення і набуває особливого значення за умов становлення сучасної Української держави.

Комплексний підхід до аналізу проблеми, використання великої кількості джерел (багато з них автор вперше залучає до наукового обігу) та літератури (особливо зарубіжної) дає автору підстави для спростування історичних штамів та виправлення помилок попередніх дослідників.

Монографія в основному присвячена політичним аспектам зазначеної проблеми, майже не торкається питань економіки, котра, як зазначає автор, не є предметом дослідження.

Рецензована монографія складається з вступу, що по суті є передмовою, семи розділів, бібліографії та додатків.

У вступі автор пояснює актуальність і окреслює напрями дослідження, відроджує термін "Руїна", що й досі заперечується багатьма російським дослідниками, які сприймають зазначений термін як характеристику політичного явища, і це йде всупереч їхнім поміркованим поглядам на події після 1654 р. Зазначаючи, що питання про хронологічні межі Руїни залишається дискусійним, Яковлева висловлює думку, що нижньою межею цього періоду є 1658 р. (висування Москвою І.Безпалого на отримання гетьманської булави, яке відбулось під час гетьманування І.Виговського), а верхньою - 1687 р. (початок гетьманства І.Мазепи), та окреслює хронологію дослідження: період з 1655 по 1659 рік, - переддень та початок Руїни. Також автор пояснює доцільність вживання терміну "Хмельниччина" замість "Визвольна війна" - доцільність, що багатьом українським дослідникам здається вельми сумнівною.

Перший розділ присвячено огляду історіографії проблеми та характеристикі джерел, використаних у дослідженні.

В ґрунтовному огляді літератури особливо цінним є те, що аналізуються концепції науковців, дослідження яких ще недоступні для вітчизняних істориків.

Йдучи від літописів Г.Габ'янки та С.Величка до робіт сучасних дослідників, автор показує широкий спектр поглядів, концепцій представників різних напрямів та шкіл як вітчизняних, так і зарубіжних, дає характеристику джерельної бази, на якій

ґрунтуються описувані дослідження. Велика увага приділяється науковим працям представників діаспори (української, польської та російської).

На відміну від огляду літератури, джерельна база характеризується вельми стисло. Перераховуючи зібрання опублікованих джерел, автор зазначає, що деякі з них майже не використовувались у працях істориків (як то "Пам'ятки дипломатичних зносин:..", звідомлення папського нунція у Варшаві). З неопублікованих архівних матеріалів найцікавішими Т.Яковлева справедливо вважає документи, що зберігаються в Центральному державному архіві давніх актів, а також зібраннях Санкт-Петербурга. Взагалі, зазначає автор, базою дослідження є російські, українські, польські, шведські та італійські джерела.

У наступному розділі аналізується соціально-політичне становище Козацької держави та структура українського суспільства середини XVII ст. Зазначаючи, що питання про Козацьку державу є дискусійним, Т.Яковлева виділяє три основні позиції у розгляді проблеми виникнення держави (М.Грушевський, С.Іваницький та М.Андреев), схиляючись на користь концепції М.Грушевського. Шукаючи відповідь на питання: якою була політико-правова форма Козацької держави, автор приходить до висновку, що "Гетьманщина стала химерним сплавом моделі Речі Посполитої, яку козацька старшина пристосувала до своїх потреб, та сотенно-полкової системи козацької армії" (с.57). Розглядаючи соціальний аспект новоутвореної держави, автор докладно описує роль і місце шляхти, козацької старшини, міщан, духовенства, селян і козаків у структурі суспільства, дає характеристику такому явищу як "покозачення" та наслідкам, до яких воно призвело. Велику увагу автор приділяє розгляду соціальних та політичних причин козацьких повстань, що були наслідком глибоких внутрішніх протиріч Козацької держави періоду останніх років життя Б.Хмельницького та початку гетьманства І.Виговського.

Окремий розділ присвячено характеристиці козацької старшини. Автор зазначає, що розуміння прагнень цієї верстви населення, аналіз причин утворення старшинських угруповань та їхньої політичної спрямованості вкрай необхідні для оцінки зовнішньої політики України у другій половині 50-х років XVII ст.

Автор визначає політичні угруповання старшини, утворення яких пов'язує з обранням І.Виговського гетьманом - подією, що порушувала установлений закон та волю Б.Хмельницького. За напрямом орієнтації класифікує ці утворення як кримську, шведську, московську та польську партії (окремо виділяючи "державницьку партію" старшини, до якої зараховує І.Виговського), розглядає політику їхніх представників, змальовує портрети лідерів (І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Тетері, Ф.Джеджалія, І.Богуна, М.Пушкаря, І.Іскри, Я.Барабашата ін.). Варто відзначити безумовну цінність та інформативність цих біографічних нарисів. Взагалі рецензована робота дає цікавий матеріал до української генеалогії.

Зазначаючи непримиренність позицій різних старшинських угруповань у прагненні домогтися гетьманської булави, автор доходить висновку, що саме з цих причин було унеможливлене завершення процесу державного будівництва.

Даючи детальну характеристику зовнішньої політики України в останні роки життя Б.Хмельницького (розділ 4), аналізуючи взаємодію її основних векторів та причини провалу гетьманських намагань створити коаліцію, автор відзначає нерезальність ведення самостійної зовнішньої політики, що підсилювалось внутрішньою нестабільністю та загрозою зовнішньої агресії. Отже, враховуючи низку зазначених проблем, що дістались у спадок І.Виговському, Т.Яковлева виносить на розгляд питання про правомірність протиставлення політики Івана Виговського та Богдана Хмельницького (ця точка зору є традиційною для багатьох дослідників). Розгляду цієї проблеми присвячені наступні два розділи монографії.

Спираючись на великий фактичний матеріал, автор вважає, що І.Виговського можна назвати послідовником Б.Хмельницького. Відкинувши заявлений штамп російської історіографії - "Виговський - зрадник" та перелічуючи причини, що призвели до союзу з Польщею, юридично оформленої Гадяцькою угодою, Т.Яковлева зауважує, що однією з основних причин цього стала "незграбна дипломатія Москви" (с. 289).

Торкаючись питання трактування Гадяцької угоди в історіографії, автор зазначає наявність діаметрально протилежних оцінок: негативної (радянська історіографія) та позитивної (прихильники незалежної України). Слід зазначити, що на відміну від періоду гетьманства Б.Хмельницького, гетьманству І.Виговського присвячено дуже мало досліджень. Серед найгрунтовніших - роботи М.Грушевського та М.Костомарова.

Безумовною заслугою автора є розгляд дванадцяти варіантів Гадяцької угоди, що дає можливість аналізувати зміни, які відбулися в текстах договору, зміни не на користь Української держави. Оцінюючи в цілому Гадяцьку угоду негативно, вважаючи її кроком назад у порівнянні з Переяславською угодою 1654 р., автор відзначає, що ця угода "стала найвищим досягненням правління гетьмана і водночас - першим кроком до завершення політичної кар'єри і життя Виговського" (с.305).

Останній розділ монографії присвячено падінню І.Виговського та обранню гетьманом Юрія Хмельницького. У зв'язку з цим, велику увагу приділено аналізу рішень Переяславської ради -2. Останнє викликає особливий інтерес, оскільки ці події майже не висвітлені в історіографії.

Автор дає детальну реконструкцію перебігу подій зазначеного періоду, спростовує традиційну формулу про обрання Ю.Хмельницького гетьманом послідовниками Пушкаря та Барабаша, зазначаючи, що рушійною силою цього перевороту стали саме представники протилежного табору (йдеться про виступ правобережних полковників).

Оцінюючи рішення Переяславської ради -2, Яковлева приходять до думки, що на той час склалася ситуація, коли стало можливим взаємне примирення України та Росії, але "недалекоглядна політика Москви звела нанівець такі сподівання" (с. 344). Сфальсифіковані Москвою "Березневі статті" 1654 р., подані Ю.Хмельницькому на Переяславській раді -2, докорінно відрізнялись від попереднього договору, укладеного з Богданом Хмельницьким. Підписання цих статей призвело до катастрофічних наслідків, "відтепер будь-які спроби завершити процес державного будівництва в Україні були приречені на провал" (с.347). Це означало початок нового етапу в історії Гетьманщини - трагічного періоду Руїни української державності.

Завершуючи розгляд рецензованої монографії, слід відзначити важливий внесок, зроблений Яковлевою у дослідження проблем історії України. На відміну від численних російських авторів вона оцінює історію нашої держави не як "історію Малоросії", а історію рівноправної країни, яка внаслідок трагічних обставин на довгий час втратила свою державність та незалежність. Варто відзначити, що Т.Яковлева користується великим авторитетом серед українських науковців.

Рецензована праця дає підстави для роздумів та дискусій, що тільки підкреслює беззаперечну цінність цього творчого дослідження.